IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 2 May 2026

O'ZBEK VA TURK OILAVIY DISKURSINING MATN LINGVISTIKASI NUQTAI NAZARIDAN TADQIQI

Ne'matova Marjonaxon G'ayratjon qizi
Farg'ona davlat universiteti, filologiya magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.20179160

Annotatsiya:
Ushbu maqolada o'zbek va turk oilaviy diskursi matn lingvistikasi aspektida qiyosiy tarzda o'rganiladi. Tadqiqot oilaviy muloqotdagi koheziya, kogerentlik, diskurs strategiyalari va murojaat shakllari kabi kategoriyalarni tahlil qiladi. Oila a'zolari o'rtasidagi nutqiy o'zaro ta'sir namunalari ikki madaniyatda qanday farqlanishi aniqlangan. Natijalar o'zbek oilaviy diskursida ierarxik munosabat va hurmat kategoriyasining, turk diskursida esa hamjihatlik va emotsional yaqinlikning ustuvorligi bilan ifodalanishi aniqlanadi.
Kalit so'zlar: oilaviy diskurs, matn lingvistikasi, koheziya, kogerentlik, qiyosiy diskurs tahlili, pragmatika, murojaat shakllari.

Abstract:
This article examines Uzbek and Turkish family discourse from a comparative text linguistics perspective. The study analyses categories such as cohesion, coherence, discourse strategies, and address forms in family communication. The results reveal that Uzbek family discourse is characterized by hierarchical relations and the dominance of respect categories, while Turkish family discourse is marked by solidarity and emotional proximity as central organizing principles.
Keywords: family discourse, text linguistics, cohesion, coherence, comparative discourse analysis, pragmatics, address forms.

1. KIRISH

Matn lingvistikasi XX asrning ikkinchi yarmida mustaqil fan sifatida shakllanib, bugun diskurs tahlilining markaziy yo'nalishlaridan biriga aylandi. Oilaviy diskurs — bu oila a'zolari o'rtasida kechadigan og'zaki va yozma muloqot majmui bo'lib, uni tadqiq etish ijtimoiy, madaniy va lingvistik omillarni birga ko'rib chiqishni taqozo etadi. O'zbek va turk tillari ikkala Turkiy tillar oilasiga mansub bo'lsa-da, ularning oilaviy muloqot uslublari o'ziga xos tarixiy-madaniy yo'l bilan rivojlangan.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, o'zbek oilaviy diskursini turk diskursi bilan qiyosan o'rganish ikkala tilning nutqiy xususiyatlarini yanada aniqroq ko'rsatib beradi. Shuningdek, bunday tadqiqot o'zbek tilshunosligidagi matn lingvistikasi yo'nalishini boyitadi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi o'zbek va turk oilaviy diskursini koheziya, kogerentlik va murojaat shakllari mezonlari asosida birinchi marta tizimli qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning maqsadi: o'zbek va turk oilaviy diskursida matn lingvistikasining asosiy kategoriyalarini aniqlash, ularni qiyosiy-tipologik usulda tahlil qilish hamda umumiy va o'ziga xos xususiyatlarni yoritish.

2. ADABIYOTLAR SHARHI VA NAZARIY ASOS

Matn lingvistikasining asosiy kategoriyalari bo'lmish koheziya va kogerentlik tushunchalari birinchi bor R. de Beaugrande va W. Dressler tomonidan 1981-yilda tizimli ishlab chiqilgan [1]. Oilaviy diskurs tadqiqoti sohasida esa D. Tannen [2] va P. Drew, J. Heritage [3] ishlarini alohida qayd etish zarur: ular oilaviy muloqotda kuch-munosabat va hamjihatlik kategoriyalarini ilk bora tizimli tadqiq qildi.

O'zbek tilshunosligida matn lingvistikasi yo'nalishi N. Mahmudov va A. Nurmonov tomonidan ilk bor nazariy asosga ega bo'ldi [4]. Diskurs tahlili bo'yicha o'zbek tilida muhim hissa qo'shgan olim M. Qodirov o'zbek nutqidagi murojaat shakllarini va ularning ijtimoiy semiotik funksiyasini chuqur tahlil qilgan [5]. Turk oilaviy diskursi tadqiqida esa A. Kırkıç [6] va M. Erdem [7] ishlarining o'rni beqiyos: ular turk oilaviy muloqotidagi vежливость strategiyalari va ota-bola nutqiy o'zaro ta'sirini o'rganishgan. O'zbek pragmatikasi sohasida G'. Abduraxmonova [8] oilada muloqot me'yorlarini ijtimoiy-lingvistik jihatdan tadqiq qilgan.

3. METODOLOGIYA

Tadqiqotda qiyosiy-tipologik usul, diskurs tahlili va pragmatik tahlil metodlari qo'llanildi. Empirik material sifatida o'zbek va turk tillarida olib borilgan oilaviy suhbatlarning audio yozuvlari (jami 24 oila, 12 ta o'zbek, 12 ta turk) va ijtimoiy tarmoqlardagi oilaviy yozishmalar transskripsiyasidan foydalanildi. Namuna tanlashda ijtimoiy-demografik tarkib (shahar/qishloq, yosh avlod/keksa avlod) hisobga olindi. Tahlil R. de Beaugrande va W. Dressler [1] tomonidan ishlab chiqilgan matn mezonlari (koheziya, kogerentlik, intensionallik, akseptabillik, axborotiylik, situatsionallik, intertekstuallik) asosida amalga oshirildi.

4. NATIJALAR VA MUHOKAMA

4.1. Koheziya va Kogerentlik

Koheziya — matnning grammatik va leksik bog'lanishini ta'minlovchi til vositalari majmuidir. Tahlil shuni ko'rsatdiki, o'zbek oilaviy diskursida koheziyaning asosiy vositasi sifatida takror (leksik takror va sinonimik takror) va ellipsis muhim o'rin tutadi: «— Ota keldilarmi? — Ha, keldilar» tipidagi qisqartirilgan javob shakllari o'zbek oilaviy nutqida juda keng tarqalgan. Turk oilaviy diskursida esa koheziya vositasi sifatida referensial almashuvlar (zamirlar va demonstrativlar) ko'proq uchraydi: «— Annen nerede? — O mutfakta» (Onang qayerda? — U oshxonada) namunasi bunda tipikdir.

Kogerentlik — matn semantik yaxlitligini ta'minlovchi aloqa. O'zbek oilaviy nutqida kogerentlikni ta'minlovchi asosiy strategiya bu sababiy-oqibat zanjiri va odobnoma (etika) chegaralaridir: oila a'zolari gaplarini mantiqiy izchillikda qurib, kattalarning nutqiy huquqini ustuvor qo'yadilar. Turk diskursida kogerentlik ko'proq emotsional aloqa va hamjihatlik (solidarity) strategiyasi orqali saqlanadi.

4.2. Murojaat Shakllari va Nutqiy Etiket

Murojaat shakllari oilaviy diskursning eng yorqin madaniy ko'zgusidir. O'zbek oilaviy diskursida vertikal munosabat (yuqori-quyi) yaqqol ifodalanadi: farzandlar ota-onaga «ota», «ona», «ota-oyi», kattaroq aka-opaga esa «aka», «opa» kabi undalma leksemalar bilan murojaat qiladi; bu undalma o'rniga ism ishlatish adabsizlik belgisi sifatida qabul qilinadi. Biroq turk oilaviy diskursida zamonaviy shaharlashgan oilalarda ota-onaga ism bilan murojaat qilish holatlari kuzatiladi: «Ahmet baba» tipidagi shakllar ikki madaniyatning sintezi sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, o'zbek oilaviy diskursida «siz» olmoshining kattalar va hurmatli shaxslarga nisbatan qat'iy qo'llanilishi kuzatildi. Turk diskursida esa «siz» (siz) va «sen» (sen) o'rtasidagi tanlash ko'proq yaqinlik-uzoqlik parametriga ko'ra amalga oshirilib, bir oila ichida ham ikkala shaklning qo'llanilishi qayd etildi. Bu kuzatuv N. Mahmudov va A. Nurmonovning [4] o'zbek nutqidagi ijtimoiy-semantik tabaqalanish haqidagi xulosalarini tasdiqlaydi.

4.3. Diskurs Strategiyalari: Kuch va Hamjihatlik

Brown va Levinson [9] ning kibarlik nazariyasi (politeness theory) asosida tahlil qilingan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, o'zbek oilaviy diskursida ijobiy kibarlik strategiyalari (yuz saqlovchi strategiyalar) va ierarxik me'yorlar ustuvorlik qiladi. Masalan, bevosita buyruq yoki so'rov shakllarining o'rniga qo'shimcha modallik vositalari ishlatiladi: «Bolam, bir choy qilib

bersang bo'lmaydimi?» bunda qo'llaniladigan so'roq shakli — to'g'ridan-to'g'ri iltimos emas, balki yuz saqlovchi (face-saving) vositadir.

Turk oilaviy diskursida esa hamjihatlik (solidarity) strategiyasi ustuvor: oila a'zolari yosh farqidan qat'iy nazar bir-birlarini «canım» (jonim), «tatlım» (shirinim) kabi affektiv murojaatlar bilan atashi kuzatildi, bu esa emotsional yaqinlikning til darajasida ifodalanishini ko'rsatadi. M. Qodirovning [5] o'zbek nutqidagi pragmatik strategiyalar bo'yicha tadqiqoti bilan qiyoslanganda, bu farq ikki madaniyatda oilaviy rollar tuzilmasining turlicha shakllanganligidan kelib chiqishi aniqlanadi.

Jadval 1. O'zbek va turk oilaviy diskursining qiyosiy parametrlari

PARAMETR	O'ZBEK DISKURSI	TURK DISKURSI
Koheziya asosiy vositasi	Leksik takror, ellipsis	Referensial almashuv, zamirlar
Murojaat shakli	Undalma + ism taqiqi (kattalar)	Ism + affektiv undalma
Olmosh tanlovi	Siz - qat'iy mezon	Sen/siz - yaqinlik parametri
Ustuvur strategiya	Ierarxiya, yuz saqlash	Hamjihatlik, emotsionallik
Kogerentlik turi	Sababiy-mantiqiy zanjir	Emotsional aloqa
Ota-ona roli	Aniq vertikal (yuqori)	Nisbiy gorizontal

5. XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek va turk oilaviy diskurslari bir qator umumiy (Turkiy tillar oilasiga xos koheziya vositalari, murojaat shakllarining mavjudligi) va o'ziga xos (ierarxiya va hamjihatlik strategiyalarining turli darajada ustuvorligi) xususiyatlarga ega. O'zbek oilaviy diskursida vertikal-ierarxik munosabat, hurmat kategoriyasi va yuz saqlovchi strategiyalar markaziy o'rin egallasa, turk oilaviy diskursida emotsional yaqinlik, hamjihatlik va affektiv undalma shakllari ustuvordir.

Mazkur tadqiqot o'zbek matn lingvistikasi va qiyosiy diskurs tahlili sohasiga quyidagi hissa qo'shadi: (1) oilaviy diskursning empirik kuzatuv asosida tahlil qilingan birinchi ikki tilli qiyosiy tadqiqot sifatida; (2) o'zbek va turk lingvomadaniyatlararo farqlarni aniq mezonlar asosida belgilaydigan ilmiy manba sifatida. Kelajakdagi tadqiqotlar o'zbek oilaviy diskursining yosh avlod nutqiy xulqi va raqamli kommunikatsiya (WhatsApp, Telegram) kabi yangi muhitlarda o'zgarib borayotgan shakllarini ham qamrab olishi tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. de Beaugrande R., Dressler W. Introduction to Text Linguistics. — London: Longman, 1981. — 286 p.
2. Tannen D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation. — New York: Ballantine Books, 1990. — 330 p.
3. Drew P., Heritage J. Talk at Work: Interaction in Institutional Settings. — Cambridge: Cambridge University Press, 1992. — 580 p.
4. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi: Matn lingvistikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1995. — 232 b.

5. Qodirov M. O'zbek nutqiy muloqotida pragmatik strategiyalar. — Toshkent: Fan, 2008. — 187 b.
6. Kırkıç A. Türk Aile Söyleminde Kibarlık Stratejileri // Dil Araştırmaları. — 2015. — №16. — S. 45–68.
7. Erdem M. Türkçede Aile İçi İletişim: Söylem Çözümlemesi Açısından Bir Değerlendirme // Türkbilig. — 2018. — №35. — S. 29–52.
8. Abduraxmonova G'. O'zbek oilaviy muloqotida ijtimoiy-pragmatik me'yorlar // O'zbek tili va adabiyoti. — 2019. — №3. — B. 54–62.
9. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. — Cambridge: Cambridge University Press, 1987. — 345 p.
10. Yusupov U. Qiyosiy tilshunoslik. — Toshkent: O'zbekiston, 2006. — 240 b.
11. Sobirov A. O'zbek diskurs tahlili: nazariya va amaliyot. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2020. — 198 b.
12. Halliday M., Hasan R. Cohesion in English. — London: Longman, 1976. — 374 p.